

3. Дрозд В. Вибрані твори / Володимир Дрозд // Твори. В 2 т. Т. 1. Крик птаха у сутінках. Катастрофа. Вовкулака (Самотній вовк) / Володимир Дрозд ; вст. ст. Володимира Дрозда. – К. : Рад. письменник, 1989. – С. 5–32.
4. Дрозд В. Ірій. Оповідання, повість / Володимир Дрозд ; вст. ст. Миколи Рудя. – К. : Рад. письменник, 1974. – 140 с.
5. Дрозд В. Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок / В. Г. Дрозд. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://nemaloknig.info/read-64091/?page=51#booktxt>
6. Жулинський М. Г. Острів у вічності для Майстра / М. Г. Жулинський. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ostriv-u-vichnosti-dlya-maystra>
7. Корабльова Н. С. Багатовимірність ролівої реальності : ролі і маски – лик і личина : Монографія. – Х. : ХНУ, 2000. – 288 с.
8. Манюх Н. Б. Світ дитинства у прозі В. Дрозда : автобіографічний дискурс / Н. Б. Манюх // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філол. науки. – 2012. – № 12, ч. 2. – С. 50–59.
9. Медведєва А. О. Маска у сценічному мистецтві артиста театру та естради : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 26. 00. 01 – теорія й історія культури / Алла Олександрівна Медведєва. – К., 2012. – 20 с.
10. Сероштан С. І. Типологія маски : філософсько-антропологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09. 00. 04 – філософська антропологія, філософія культури / Світлана Іванівна Сероштан. – Х., 2007. – 19 с.
11. Софронова Л. А. Маска як приєм затрунненої ідентифікації / Л. А. Софронова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec-dejavu.ru/m-2/Mask-2.html>.
12. Тьянянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино / Ю. Н. Тьянянов. – М. : Наука, 1977. – 574 с.

УДК 821.161.2 – 31 Костенко. 09

Н. І. Гноєва

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Мотив національної свободи і внутрішньої свободи особистості
в романі «Берестечко» Ліни Костенко**

Гноєва Н. І. Мотив національної свободи і внутрішньої свободи особистості в романі «Берестечко» Ліни Костенко. Стаття присвячена дослідженню одного з провідних мотивів історичного роману у віршах «Берестечко» Ліни Костенко – національної свободи і внутрішньої свободи особистості. Проаналізовано, як через внутрішній монолог головного героя твору Богдана Хмельницького висвітлюються причини поразки під Берестечком, її наслідки та уроки, важливі історіософські проблеми. Показано динаміку внутрішнього життя гетьмана – від болю поразки, розпачу до усвідомлення її уроків і «грамоти свободи». Схарактеризовано його роздуми про складність боротьби українського народу за свободу.

Ключові слова: мотив, свобода, внутрішній монолог, національна ментальність, історіософські проблеми.

Гноєва Н. И. Мотив национальной свободы и внутренней свободы личности в романе «Берестечко» Лины Костенко. Статья посвящена исследованию одного из ведущих мотивов исторического романа в стихах «Берестечко» Лины Костенко – национальной свободы и внутренней свободы личности. Проанализировано, как через внутренний монолог главного героя произведения Богдана Хмельницкого раскрываются причины поражения под Берестечком, его последствия и уроки, важные историософские проблемы. Показано динамику внутренней жизни гетмана – от боли поражения, растерянности до осознания его уроков и «грамоты свободы». Охарактеризовано его размышления о сложности борьбы украинского народа за свободу.

Ключевые слова: мотив, свобода, внутренний монолог, национальная ментальность, историософские проблемы.

Gnoyeva N. I. The Motif of National Freedom and Person's Inner Freedom in Lina Kostenko's Novel «Berestechko». The article investigates one the leading motifs of Lina Kostenko's historical novel in verse «Berestechko» – the motif of national freedom and person's inner freedom. It analyses the way in which the causes of the defeat in the battle of Berestechko, the consequences and lessons of that defeat, important historical-philosophic problems are shed light upon through the inner monologue of the main character Bogdan Khmelnytskyi. The dynamics of the hetman's inner life are shown – from the pain, despair after the defeat to the realisation of its lessons and «the letter of freedom». His reflections on the complexity of Ukrainian people's struggle for freedom are characterised. It is underlined that they are projected by the author not only to the past but also to the future – to modern times. Attention is paid to the interconnection of the personal and historical plotlines, to the psychologically convincing description of the drama of the commander, politician, personality. The depth of Lina Kostenko's comprehension of the Ukrainian mentality is revealed, in particular the slave complex, disbelief in the victory. The polyphonism of the historical novel is pointed out.

Key words: motif, freedom, inner monologue, national mentality, historical-philosophic problems.

Один із циклів збірки «Неповторність» Ліна Костенко назвала «Ікси історії». І це не випадково. У багатьох її ліричних творах, історичних романах у віршах «Маруся Чурай», «Берестечко», драматичній поемі «Дума про братів неазовських» осмислюються історичне буття України, зв'язок часів, уроки минулого для сучасного і майбутнього.

О. Слоньовська слушно зауважила, що потреба митця в художній інтерпретації своєї версії української історії «<...> виникла на основі глибокого особистісного усвідомлення аномального в контексті європейських держав факту трагічного незнання українцями своєї національної, причому далеко не простої чи вкрай блідої минувшини, а долі, гідної великого й дужого народу <...>» [7:132].

У романі «Берестечко» розкривається одна з трагічних сторінок національно-визвольної боротьби українського народу в XVII столітті – поразка під Берестечком (1651). Поетеса через аналіз конкретної поразки йде до аналізу наших трагічних поразок, до осмислення уроків історії, до з'ясування особливостей національної ментальності, до філософських узагальнень. Це поліфонічний твір.

Своєрідність художнього зображення національної історії в романі «Берестечко» привертала увагу багатьох дослідників: С. Барабаш [1], І. Дзюби [2], Г. Жуковської [3], Р. Мовчан [5], В. Панченка [6], О. Слоньовської [7], О. Стадніченко [8] та інших. Ми ставимо за мету розкрити один із провідних мотивів твору – національної свободи і внутрішньої свободи особистості.

О. Пахльовська в розмові з Ліною Костенко, говорячи про її творчу долю, відзначала: «<...> Свобода в тебе – завжди особистісна. <...> Твоя свобода – це завжди свобода окремої людини, свобода вистраждана, яка здобувається і реалізується в цілковитій самотності» [9:197–198].

Саме таке вистраждане усвідомлення особистісної свободи характерне для головного героя твору Богдана Хмельницького, через призму сприйняття якого висвітлюються причини поразки під Берестечком, її наслідки для українського народу, важливі історіософські проблеми.

Роман написаний у формі внутрішнього монологу Хмельницького, в якому розкриваються його болісні переживання, спогади, роздуми не тільки про власну долю, а й про долю своєї нації, про стан України. В. Панченко справедливо зауважив, що «Ліну Костенко цікавив не так Хмельницький-полководець, як Хмельницький-політик, мислитель, моралізатор» [6:213]. Форма монологу дає можливість осмислити причини поразки зсередини, розкрити внутрішній світ головного героя. Роздуми героя спроектовані автором не тільки в минуле, а й у майбутнє – нашу

сучасність.

Богдан Хмельницький зображений у тяжкий період свого життя – поразки під Берестечком. Хан Гірей і очолюване ним татарське військо покинули поле битви. Наздоганяючи хана, він потрапляє в полон. Перебуваючи в полоні в Гірея, на самоті Хмельницький з боєм роздумує, «де в битвах завойовані свободи» [4:6], які причини поразки. У нього було стотисячне військо, яке прагнуло волі, за яку боролось вже три роки, були переможні битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. «І меч свячений був» [4:7]. Тоді ж чому програна битва? Аналізуючи причини поразки, гетьман говорить про зраду хана, за яким він подався навздогін, про несприятливі погодні умови (дощ, злива, гроза), про добре озброєних крилатих гусарів ворожого війська, про розбрат старшин, про внутрішні зради в козацькому війську, коли «по своїх стріляли гармаші!» [4:10]. Але насамперед він відчуває свою відповідальність за результати битви, свою провину, свій гріх перед людьми.

Викуплений з полону в хана Гірея Богдан Хмельницький пройшов спустошеною, поруйнованою рідною землею, дізнався, що думають про нього люди. Хронотоп дороги відіграє важливу роль у структурі роману «Берестечко», як і в інших творах Ліни Костенко – «Марусі Чурай», «Думі про братів неазовських». Це дорога від Берестечка до урочища Гончарі, до старої забутої паволоцької фортеці, якій років триста, де гетьман знайде тимчасовий притулок для болісних роздумів на самоті про власну поразку під Берестечком і національні поразки, про долю України. Йдучи цією дорогою болу, він бачить скрізь одну руїну, суцільні згарища, «осель нема. Сади іще живі» [4:19]. Хмельницький зустрічає тисячі переселенців, які після поразки змушені залишати Правобережну Україну і йти «шукати Україну в Україні. / Десь має ж бути, десь вона та є! / Своя Свобідна, Ще не занапашена» [4:21].

Люди, спрагли за свободою, навіть свої поселення слободами зуть. І одним із трагічних наслідків поразки під Берестечком для полководця, політика, особистості є небезпека розминутися зі своїм народом. Не впізнавши в приниженому потрібно Хмельницькому свого гетьмана, люди «все лають Хмеля. / лають Хмеля – / за москалів, за татарву. / За цю мокву непроторенну, за Берестечко, за вола. / І навіть лають за Гелену!» [4:22].

Після кривавої битви литовський князь Радзивілл пішов на Київ, «шляхта знову шастає проз Львів» [4:25]. Люди у цій нарузі бачать його провину.

Свідомий своєї визвольної місії, пам'ятаючи «велике суголосся» з людьми в минулі роки, Богдан Хмельницький вважає, що для очищення душі, для усвідомлення уроків своєї поразки «ба, може, часом

гетьману потрібно / пройтися пішки по своїй землі?» [4:23] і «почуть про себе правду з перших вуст?» [4:25].

Перебуваючи в тимчасовій ізоляції в старій фортеці, він болісно сприймає свої прорахунки, картає себе за недалекоглядність, роздумує про причини поразок нації. У творі тісно взаємопов'язані особиста й історична сюжетні лінії, важливу роль відіграє психологічний сюжет. Психологічно переконливо розкривається драма полководця, політика, особистості, нещадний самосуд героя.

Богдан Хмельницький прагне віднайти першопричини поразки під Берестечком і приходиться до висновку, що «зерно поразки» було в ньому самому.

Одна із причин поразки особиста – зрада коханої дружини Гелени: «Високу душу теж стрясає дріж! / Бо я стояв до ворога обличчям, / а жінка в спину застромила ніж» [4:62]. З особливою психологічною глибиною, ліризмом, драматизмом Ліна Костенко розкриває пристрасне кохання, переживання гетьмана, його душевну драму, на що звертали увагу С. Барабаш [1], В. Панченко [6]. Він був щасливий тільки з нею, «беріг в душі як найдорожчий скарб» [4:58]. Тому такими болісними були зрада, ганьба, приниження. Поетеса аналізує гаму контрастних почуттів – пристрасть, жага, відчай, біль, відчуття провини, прагнення захистити кохану від осуду: «не чіпайте її. Вона мені в хмарах пливе» [4:58], докір синові за жорстоку розправу над Геленою: «сину мій Тимоше, то ж був не наказ. / То ж була розпука, то ж був тільки шал» [4:53]. У стані розпуки він називав пані Гелену «зеленою змією», «зеленою гадиною», «лукавою шляхтянкою», перелюбницею, але разом із тим своєю Геленою, своєю рідною, красунею, якої не міг забути.

Богдан Хмельницький, щоб зрозуміти причини поразки, міру провини перед своїм народом, прискіпливо, до душевного виснаження, терзаючись муками сумління, аналізує віхи свого життя, минуле і сучасне України, складність боротьби за свободу, робить екскурси в майбутнє. Л. Костенко підкреслює, що не особисті кривди були причиною його боротьби зі шляхтою. Ці кривди (наруга Чаплінського, вбивство ним його малолітнього сина) приводять до усвідомлення безкарності ворожої навали, дали можливість побачити «саднами душі» те, чого не бачив очима: «ото мій край, ото – під нагаями!» [4:89]. Визвольний похід козацтва гетьман очолив не заради слави і помсти, а заради свободи рідної землі. На думку поетеси, саме прагнення відстояти свободу, «приналежну нам», було головною метою боротьби гетьмана з ворогами.

Він воював з відкритим забралом, не підкоряв інших народів. Саме за чесні поєдинки здобув

пошану і славу. У свій зоряний час, «коли вступив у Київ я комонно – / після Пиляви, після Жовтих Вод – / мене ж вітали малиновим дзвоном, / мене ж Мойсеєм називав народ!» [4:79]. Але гетьман не скористався своїми перемогами для того, щоб взяти всю повноту влади, не взяв «шапку Мономаха». Він картає себе за нерішучість, за внутрішні протиріччя в битві під Зборовом на переправі, коли міг знищити короля і його безпорадне, перелякане військо: «І тут я раптом сумнівам улїг. / В мені підданець гетьмана презміг. / І звичка, звичка, спадок всіх неволь, – / болото... жаба... все ж таки король» [4:77]. (Виділення наше – Н. Г.). І вже наступного дня він відчув гонор, зверхність Яна-Казимира, перед яким мусив гнути коліно.

Богдан Хмельницький відчуває провину за те, що не збудував власної держави, хоч був відомий досвід державотворення Данила Галицького, Київських князів: «Я ж не король. Але якщо вже брався, / то мусив цю державу збудувать. // <...> Були б у нас і вільності, і право. / І нашу славу множили б митці. / Держава – держить. Бо вона – держава. / У неї скипетр влади у руці» [4:83-84].

Болісно переживаючи власну поразку, гетьман прагне зрозуміти, чому такою складною є боротьба українського народу за свободу, чому не можна подолати фатального кола нових поразок, які приводять до втрати завойованої в тяжкій боротьбі волі: «Боролись ми. Боролись наші предки. / Вже наших втрат неміряне число. / А знов свободу починай з абетки. / А знову скрізь те саме, що й було. // І що не шлях, то вічний манівець. / От тільки хопим дешицю свободи, / і знову, знову все іде в нівець!» [4:87].

На перешкоді до свободи – загребуші сусідні держави, «ласі до нашесть», постійна «чужинська кабала». Особливо гострою є характеристика «хижого і великого» північного сусіда, який «любить не своє». У розкритті долі України, яка страждає від загарбницьких намірів сусідніх держав, важливу роль відіграє біблійний мотив розп'яття: «**РОЗП'ЯТО НАС МІЖ ЗАХОДОМ І СХОДОМ**» [4:82]. (Виділення автора. – Н. Г.).

З болем Богдан Хмельницький говорить не тільки про «зайшлих вбивць», а й про «своїх нікчем», про внутрішні протиріччя, боротьбу за владу, зраду: «Україно, Великомученице, зоре моїх нещасть! / Де сини твої, мамо? Тільки руки ламати. / Один за тебе умре. Другий тебе продасть. / Третій не знає, хто його мати» [4:106].

Нищівну характеристику він дає перевертням, особливо зраднику Яремі Вишневецькому, який закликав до звитяг над своїм народом, грабував рідний край, перетворював на пустку. Це «душа без покаєння» [4:94]. Гетьман порівнює його зі звіром. Особливо вражають холодні, жорстокі очі: «Але очі – / як буре небо в сірім клоччі. / А то прокотить по лицю – як блиск остиглого свинцю. / В зніцях

зашморги гойдає / химерно вигнута брова. / Лиця ніхто не пригадає. / Очей ніхто не забува» [4:74].

Серед причин національних поразок одну з головних Богдан Хмельницький вбачає в невірі українців у свою перемогу: «Ми, вільні люди вільної землі, тавро поразки маєм на чолі» [4:121]. Цю особливість національної ментальності, яка глибоко аналізується у творі, Р. Мовчан визначила як рабський комплекс, комплекс малоросійства [5].

Тому в романі «Берестечко» (як і в попередньому історичному романі «Маруся Чурай») наголошується на важливості слова в пробудженні духовності нації, прагнення до волі: «То треба ж якось піднімати на дусі, / а не в болото втоптувати народ» [4:120].

Розкривши болісні сумніви, терзання, прозріння Богдана Хмельницького, Л. Костенко приводить його до усвідомлення, що єдиною свободою в житті є внутрішня свобода особистості, вона спонукає до боротьби за незалежність рідного краю: «Ох, у житті свобода лиш єдина, / одна свобода – та, що у мені!» [4:87]. Без внутрішньої свободи особистості не можна досягти національної свободи.

Попри трагічну поразку під Берестечком, гетьман не втрачає віри в перемогу, бо йому відома «грамота свободи»: вона досягається в борні. Він збирає під бойові корогви розпорошене військо для нових звитяг, для нелегкої боротьби, бо **«життя людського строки стислі. / Немає часу на поразку»** [4:157]. (Виділення автора. – Н. Г.). Свою готовність виступати в похід за волю засвідчили

вірні йому полковники Пушкар, Богун, Джеджалик, Золотаренко. Твір завершується воскресінням Богдана Хмельницького.

Але розкриваючи самокатування гетьмана за Берестечко, Л. Костенко «забігає» в майбутнє і, відтворюючи містичні візії (ворожіння відьми, оживлення духу козака Небаби), говорить про його нову фатальну поразку в Переяславі – підданство російському цареві, який скасує вольності. І «душа Богдана в розпачі німому / нестиме неспокутуваний гріх» [4:130]. Ці проєкції в майбутнє підкреслюють складність долання комплексу національної меншовартості і важливість усвідомлення уроків історії для виходу із фатального кола поразок.

Отже, Берестечко у творі Ліни Костенко – це не тільки конкретна трагічна історична битва, а, за слушним зауваженням І. Дзюби, «<...> узагальнений образ національної історичної поразки <...>. З осягненням її причин, наслідків, уроків. Але також і неминучості подолання поразки – у вимірах політичної реальності й ментальності народу <...>» [2:51]. Через душу Богдана Хмельницького, його роздуми вона розкриває особливості ментальності нації. У внутрішній монолог гетьмана «вплітається» голос самої поетеси, яка болісно переживає долю свого народу, що й обумовлює особливу пристрасність і поліфонізм твору.

Аналіз мотиву свободи в романі є важливим для осмислення історіософських проблем в українській літературі.

Література

1. Барабаш С. Г. Творчість Ліни Костенко в ідейно-художньому контексті літературної доби : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / С. Г. Барабаш. – Львів, 2004. – 44 с.
2. Дзюба І. Є поети для епох / І. М. Дзюба. – К.: Либідь, 2011. – 208 с.
3. Жуковська Г. «Усе іде, але не все минає». Пам'ять і час у творчості Ліни Костенко: Монографія / Г. М. Жуковська. – К.: Книга, 2010. – 188 с.
4. Костенко Л. Берестечко: Історичний роман / Л. В. Костенко. – К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.
5. Мовчан Р. Позбутися рабського комплексу / Р. Мовчан // Слово і час. – 2000. – № 1. – С. 47–48.
6. Панченко В. Є. Богдан Хмельницький, катарсис / В. Є. Панченко // Костенко Л. В. Берестечко: Історичний роман. – К.: Либідь, 2010. – С. 207–217.
7. Слоньовська О. Національна ідея у творчості Ліни Костенко / О. Слоньовська // Дзвін. – 2010. – № 3/4. – С. 124–142.
8. Стадніченко О. О. Художня концепція національної історії в романі Ліни Костенко «Берестечко» / О. О. Стадніченко // Вісн. Запорізького держ. ун-ту : Зб. наук. ст. – 2001. – № 3. – С. 125–128.